

Olosz Katalin

17–19. századi kéziratos magyar orvosló könyvek kolozsvári könyvtárak gyűjteményeiben

A magyar népi orvoslás hagyományainak tudatos gyűjtése és vizsgálata a néprajzi kutatás más ágaival együtt indult meg a múlt század első felében, a reformkori nemzeti öntudatra ébredés légkörében. Bugát Pál 1838-ban közzétett felhívása óta kisebb-nagyobb intenzitással folyamatos volt az érdeklődés mind a hivatásos orvostudomány, mind pedig a néprajz részéről a népi gyógyászat iránt. Oláh Andor értékelése szerint az ebből az érdeklődésből táplálkozó etnomedicina-kutatás Magyarországon a két világháború közötti időben érte el első csúcspontját, második legtermékenyebb korszakául pedig azt a napjainkig tartó időszakot jelöli meg, mely az ötvenes évek végén kezdődött. Oláh Andor úgy ítéli meg, hogy a terepen folyó feltáró munka mellett „nagy értéket jelent ebben az időszakban a magyar etnomedicina-kutatás számára forrásértékű kéziratok ismertetése, illetve közzététele, régi magyar orvosi könyvek, herbáriumok, kéziratok, boszorkányperiratok, paraszti önéletírások, kéziratok megjelentetése.”¹ Könyvészeti utalásában többek között a magyarországi boszorkánypercek iratainak háromkötetes akadémiai kiadványára, Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis*ára, Melius Péter *Herbárium*ára, Zay Anna füvészkönyvére hivatkozik, vagy arra a rendkívül fontos gyűjteményre, melyben 16–17. századi magyar nyelvű orvosi kézikönyvekből válogatott a kötet szerkesztője.² Oláh Andor könyvészeti felsorolását azóta megjelent, újabb kiadványokkal egészíthetjük ki: mindenekelőtt a Radvánszky Béla gyűjtéséből hagyatékából 1989-ben közzétett, 17–18. századi régi magyar ember- és állatorvosló kéziratos könyvek kritikai szövegkiadását

¹ Oláh 1986. 38.

² Vö. Schram 1983.; Pápai Páriz 1984.; Melius 1978.; Zay 1979.; *** „Minden doktorságot...” 1983.

említhetjük és a 18. századból fennmaradt *Gelencei orvosló könyvecskét* (1992).³

E kiadványok – Melius *Herbáriumát* kivéve – mind Magyarországon jelentek meg, s a forrásukul szolgáló kéziratok is csaknem kivétel nélkül magyarországi levéltárakban, kéziratárakban vagy magángyűjteményekben maradtak fenn. Az erdélyi könyvtárak és levéltárak kézírataiból 1989 előtt aligha publikálhattak magyarországi kiadványok, nem is beszélve arról, hogy a hazai kéziratárak állományának ilyen irányú feltárása sem történt meg.

Dolgozatomnak éppen az a célja, hogy – a teljesség igénye nélkül – felhívjam a figyelmet a hazai kéziratárakban lappangó gazdag népgyógyászati történeti forrásanyagra.

A közelmúltban – egy egészen más kutatási téma érdekében – át kellett lapoznom a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárának katalógusát. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori gyűjteményében meglepődve fedeztem fel több olyan kéziratot, melyek – címkéből ítélve – a korábbi évszázadok népi orvoslásának dokumentumai. Ez a felismerés késztetett arra, hogy tudatosan vizsgáljam meg az egész kéziratós állományt a népi gyógyászat emlékei szempontjából, valamint arra, hogy ezt a vizsgáldást folytassam a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában is. Ez utóbbiban azonban csupán az egykori kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának kéziratós állományát tudtam mintegy háromnegyed részben átfésülni.

Az eredmény így is meglepően gazdag: egy kéziratós *Orvosásgos könyv* a 17. század végéről (1680-ból)⁴, hat kézirat a 18. századból⁵, kilenc receptgyűjtemény a 19. század első feléből⁶, vagyis 16 orvoslással foglalkozó kézirat, melyek tartalmukat, terjedelmüket, külalakjukat tekintve nagyon különbözőek – a pár leveles, alkalmoszerűen papírra vetett recept-feljegyzésektől⁷ a

³ Hoffmann 1989.; Halászné Zelnik 1992.

⁴ Gellen 1680.

⁵ Gellen 1714.; [*Orvosságos könyv*] é. n.; [*Orvosszerek*] é. n.; [*Receptek könyve*] é. n.; Nedelinczy Valy 1759.; Zay é. n.

⁶ Szabó 1805.; Váradí 1806.; *Recept-könyv* 1787–1823.; [Házi orvosságok] 1809–1816.; Nagy 1819.; Joó 1826a, b.; [Népi orvoslás] é. n.; Sebes 1836.

⁷ [Népi orvoslás] é. n.

kötetbe gyűjtött, rendszeres *Orvosságos könyvig*, hivatásos, szakképzett orvos magyarul, közérthető nyelven írt fűvészkönyvétől⁸ a családjában előforduló könnyebb betegségeket maga orvosló névtelen főrangú hölgy étel- és italreceptek, gazdasági feljegyzések közé elegyített alkalmi gyógyító receptfeljegyzéseiiig⁹, lovak betegségeinek gyógyítására összegyűjtött kuralási eljárásoktól¹⁰ előkelő mágnás asszony cseh nyelvből fordított orvosló könyvéig¹¹ terjed a skála.

Rövid előadásom keretében nincs helye annak, hogy egyenként bemutassam ezeket a kéziratosokat, ehelyett – úgy gondolom, – hasznosabb lesz néhány elvi kérdés felvetése-tisztázása a korábbi századok gyógyító tevékenységével kapcsolatban.

Mindenekelőtt arra kell választ keresnünk, hogy mit tekintünk, mit tekinthetünk az elmúlt századok írásos emlékeiből a népi gyógyászat dokumentumainak. A kérdést már csak azért is fel kell vetnünk, mert az írásbeliség korántsem volt olyan általános még a 19. században sem, hogy feltételezhessük: az egykori gyógyító emberek, fűvesek, vajákosok, kenők, csontkovácsok, köpölyözők, ráolvasók rögzítették volna tudásukat, féltve őrzött titkos receptjeiket orvosló könyvekben. Eleve kell számolnunk tehát azzal, hogy iskolázott, nemegyszer latinus műveltségű emberek vetették papírra a maguk vagy családtagjaik, illetve háziállataik gyógyítására szolgáló recepteket, vagy tudatosan másolták-gyűjtötték kéziratos vagy nyomtatott receptgyűjteményekből a különféle emberi és állati betegségek kúrálására szolgáló előírásokat. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy ezek a kéziratosok többnyire nem egyetemet járt orvosdoktorok munkái, a könyvek többsége – bár egyes receptjeik a humanista orvosi hagyományokon is alapulhatnak – leginkább a házi mindeneskönyvek kategóriájába sorolhatók. Családi eseményekről is találunk bennük feljegyzéseket, van amelyikben ételreceptek váltakoznak gyógyító eljárások leírásával, illetve gazdasági feljegyzésekkel, kozmetikai,

⁸ Nedelinczi Valyi 1759.

⁹ [Házi orvosságok] é. n. – Egy 1809-es bejegyzés szerint a receptek feljegyzője a Haller család tagja volt. (9.)

¹⁰ Váradi 1806.

¹¹ Zay é. n.

szépségápolási javallatokkal. Van viszont közöttük olyan is, mely kizárólag orvoslást szolgáló recepteket tartalmaz, s leírja, vagy leírói a könnyebb eligazodás érdekében betűrendes mutatót készítettek gyűjteményükhöz.¹² Forrásukat csak a legritkább esetben jelölik meg, legfennebb annyit jegyeznek meg, hogy kipróbált receptről van szó. Nem lehet azonban kizárni annak a lehetőségét, hogy képzett orvosok fűvészkönyveiből is merítettek a kéziratok egykori összeállítói. Közös bennük az, hogy leíróik a maguk és háznépük, illetve háziállataik gyógyítása, egészségének megőrzése érdekében jegyeztették fel a recepteket, és az is, hogy főrangú hölgy, városi polgár vagy névtelen receptgyűjtő kézírata a felhasznált hatóanyagok és a preparálási módok tekintetében aligalig különbözik egymástól. Más szóval: ha hivatásos orvos nem volt a közelben, a kastélyok lakói, a városi polgárok és a falvak népe csaknem azonos eljárásokhoz folyamodott az egyes betegségek gyógyítása érdekében. Gyógynövények, gyógyító eljárások ismeretének tekintetében feltehetően nem volt éles határ a különböző társadalmi osztályok között, már csak azért sem, mivel a földesúr számára esetleg orvos által előírt kúrához a szükséges gyógynövényeket, a gyógymód hatóanyagait a földesúri udvar népe hordta össze. Idézzük csak fel Fazekas Mihály *Lúdas Matyjából* azokat a sorokat, melyekben az orvosként megjelenő Matyi fürdőt ír elő Döbrögingek:

*„Fürdővíz szaporán, úgymond, és fűvek! ezeknek
Előszámlálja külön neveket; száz erdei, réti
Dudvák voltak ezek; nyúl-, farkas-, békacseresznyék
Medve-, szamár-, disznó-, eb-, egér-, kutya-, macskatövisék
Hát meg az angyal-, szent- s ördög-gyökerek (mivel akkor
A fűvek neve csak barom, ördög s szent vala; Fűvész-
Könyv még nem lévén). Nosza ispán, szolgál, poroszló,
Hajdú, kukta, szakács, kertész, szoba-, konyhaleányok,
Béres, strázsa, kocsis, fullajtár, bába, favágó,
Egy szóval minden, valamely'k csak elől vagy utól volt,
Fusson az udvarból a rétre, ligetre, mezőre;*

¹² Gellen 1680.; [Orvosságos könyv] é. n.; Nagy 1819.; Joó 1826.

*Addig az üstben víz legyen, és hadd égjen alatta.
A nép kirohant, egyedül egy sánta banyára
Hagyván a tüzelést;”¹³*

– vagyis: a nemesi udvar minden rendű-rangú alkalmazottja ismerte a gyógynövényeket, melyeket adott esetben a maga körében is hasznosított.

Fel kell arra is figyelniük, hogy amiként nem lehet éles határt vonni a különböző társadalmi kategóriák orvosló gyakorlata között, ugyanúgy nem különíthető el mereven a hivatásos és az amatőr gyógyító tevékenység sem, a határvonal átjárható volt mindkét irányban. Nem lehet kategorikusan elkülöníteni a kétféle gyógymódot már csak azért sem, mert a hivatásos orvoslás sem mondhatott le az empirikus, tapasztalati úton szerzett ismeretekről, a jól bevált évszázados gyógyító eljárásokról, a nem hivatásos orvosló könyvek receptjei közül pedig nagyon sok a korábbi korok hivatásos orvosainak receptúrájából került át a gyógyító gyakorlatba.

Jó példa erre a Zay Anna fűvészkönyve, aki II. Rákóczi Ferenc kuruc generálisának, Vay Ádámnak a feleségeként, majd özvegyeként emigrációs éveiben, Danzkában (Danzskban) az itáliai Andreas Matthiolus (1501–1577) doktor Herbáriumának egy 1690-es cseh fordítását ültette át magyarra 1712–1719 között, s bővítette ki hazai fűvészkönyvek receptjeivel. Az 1500-as évek orvostudományának tetemes része akkorra már feltehetően elavult a hivatásos orvoslás számára, de receptjei használhatónak bizonyultak nemcsak a fordító Zay Annának, hanem több erdélyi főnemesi aszonymnak is. Bizonyítja ezt a Danzkban fordított mű több kézírásos másolata: 1766-ban Wesselényi Kata másoltatja le a maga számára. Ez a másolat a század végén, 1792-ben gróf Teleki Sámuelné, iktári Bethlen Zsuzsanna tulajdonába került, s ma a marosvásárhelyi Teleki Téka örzi.¹⁴ A szakirodalomnak tudomása van arról, hogy megvolt egy másolata Teleki Lászlóné, Árva Bethlen Kata könyvtárában is, amely, sajnos, 1849-ben Enyeden a tűz

¹³ Fazekas 1989. 135–136.

¹⁴ Zay 1766.

martalékává lett.¹⁵ Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára az eredeti példány mellett őrzi Zay Anna orvosló könyvének egy 19. századi, több kéztől származó másolatát is, s kolozsvári kutatásaim során egy eddig ismeretlen, feltehetően 18. század végi másolatára bukkantam az Akadémiai Könyvtár kézirattárának unitárius állományában.¹⁶

A kéziratok tehát kézről kézre jártak, kölcsön adták, másolták, kibővítették, újabb receptekkel egészítették ki, s előírásaikat kipróbálták, mert ahogy Zay Anna vallja, nem hiúságból, nem a tudósok jogainak kisajátítási szándékával írta fűvészkönyvét, hanem elsősorban „gyermekeimnek használók véllé, nem mindenkor engedvén sem a nyavallyáknak nagysága, sem a Doctoroknak sokszor tőlünk való távol léte, hogy mindenkor tudos orvosokhoz folyamodjunk”.¹⁷ A főrangú Zay Anna receptgyűjteménye megalkotásában első sorban Matthiolus fűvészkönyvéből merített, annak a Matthiolusnak a gyógyító eljárásait követte, aki előbb Ferdinánd király, később II. Miksa orvosa volt (s akinek Herbáriuma igen korán, még a 16. század végén magyar átdolgozásban is megjelent¹⁸), de nem vetette meg a népi orvoslás ismereteit sem: néhol bejegyi receptgyűjteményébe, hogy „*probált paraszt orvosság*”-ot írt le.

Hivatásos orvoslás és népi gyógyítás között nemcsak a korábbi korok viszonylatában nehéz megvonni a határt, de a kortárs orvostudomány és amatőr gyógyítás tekintetében is felmerülhetnek problémák. Különösen a felvilágosodás korától válik ez nagyon nyilvánvalóvá, amikor az Ész nevében üzennek hadat a babonának, a tudatlanságnak, s ennek érdekében közérthető nyelven nyomtatásban terjesztik az orvosi ismereteket, az állattartás, az állati és emberi betegségek gyógyításának alapvető ismereteit. Ezt a mentalitást jól jellemzi Verseghy Ferenc, a pálos rendi szerzetes példája, akinek nevét irodalomtörténetünk a magyar jakobinusok

¹⁵ Szinnyei 1914. 1753. – Szinnyei tévesen Bethlen Zsuzsanna nagyenyedi könyvtáráról beszél. Valójában Árva Bethlen Kata könyvtára került Enyedre, s pusztult el 1849-ben.

¹⁶ Zay é. n.

¹⁷ Előljáró beszéd. Zay 1979.

¹⁸ Bejte 1595.

egyikeként tartja számon, s aki két tudománynépszerűsítő könyvet is kiadott a háziállatok szakszerű tartása és gyógyítása érdekében. Az elsőt névtelenül, pontosabban „egy meglelt és okos szántóvető embernek”, Patikai Lukátsnak az oktatásaiként jelentette meg 1792-ben a „lovaknak, szarvasmarháknak, juhoknak és sertéseknek betegségeiről, azoknak gyógyításáról”, *A hamar és ócsón gyógyító lóorvos ...* című, német munkákból fordított második ilyen jellegű kötetét pedig saját neve alatt 1807-ben.¹⁹ De ismerünk a felvilágosodás korából és az azt követő időkből az emberi betegségek gyógyítására tanító, tudománynépszerűsítő orvosi könyveket is. Elég, ha az egykori parajdi sótisztás királyi seborvosa, Benedeki Enyedi Ó. János *Falusi emberek patikájára* utalunk (1801) vagy Szabolcs-Abaúj megye egykori főorvosának, Szabó Józsefnek a *Házi patikáját* említjük (1830). Ezek a munkák eleve azzal a szándékkal íródtak, hogy orvosi ismereteket terjesszenek falun, ahol a szakszerű orvosi ellátás gyakorlatilag nem létezett. Nincs kizárva annak a lehetősége, hogy a 19. századi kéziratos orvosló könyvek egyikébe-másikába ezekből a nyomtatott könyvekből is kerültek be receptek, gyógyító eljárások leírásai, vagy éppenséggel kéziratos másolatokban is terjedtek ezek a művek. Valószínű, hogy ilyen forrásból táplálkozik Sebes Pál kézirata, mely a kolera leküzdésére ad olyan tanácsokat, melyek minden bizonnyal a korabeli orvosi gyakorlatból származnak.²⁰

Ezek után tehát ismét fel kell tennünk a kérdést: a kéziratos orvosló könyvek esetében hol a határ hivatásos orvosi előírások és népi gyógy módok között?

A kéziratok provenienciáját illetően mégis van egyfajta fogódzó, mely csaknem teljes biztonsággal eligazíthat a tekintetben, hogy hivatásos orvos előírásait forgatja-e az ember, vagy a népi orvoslás receptjeit: ha gyógyszerári szerek szerepelnek a receptekben, illetve ha a gyógynövényekből származó hatóanyagok mennyiségét patikai mértékegységben adja meg, illetve latinul írja elő, kétségtelenül hivatásos orvos receptjeit tartalmazza a kézirat, és semmiképpen sem sorolható a népi orvoslás dokumentumai

¹⁹ Patikai 1792.; Verseggy 1807.

²⁰ Sebes 1836.

közé. Ha viszont a hatóanyagok között több-kevesebb gyakorisággal előfordul az emberi vagy állati ürülék, ha háziszárnyasok vagy vadon élő állatok és madarak szerveit használják hatóanyagként, s ezek preparálásával és használatával kapcsolatban bizonyos megszorító előírások is felbukkannak (csak meghatározott napon, csak bizonyos napszakban vagy holdciklus idején szabad használni, csak megszabott színű állat alkalmas a gyógyításra, élve darabolt állat szervei tartalmazzák a gyógyírt stb.), ha a gyógyító recepteken kívül a kézirat még különböző mágikus eljárások leírását is tartalmazza, teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy a receptek a népi gyógyító gyakorlat írásban megőrzött emlékei, még akkor is, ha leírójuk nyilvánvalóan alapos latin műveltséggel rendelkezett.

Ilyen kritériumok alapján sorolhatjuk a népi orvoslás emlékei közé például a Kolozsváron talált kéziratok legöregebbjét, az 1680-ban leírt *Orvosságos könyvet*, melyet – amint megalkotója vallja – „*en Gellen Gergely irtam hasznomra Losoncz Varasaban. Ebben ez könyvben vagyon emberi Nemzetnek sok fele Nyavalyairúl, Lovaknak betegségekrúl, Mehekrúl, Asszonyi Nyavalyajokrúl, Egnek forgásirúl, holnapokrúl És egyebekrúl...*”²¹

A kézirat megalkotójáról csak annyit tudunk, amennyit a 130 levelet tartalmazó kis álló oktáv méretű kötet több kéztől származó bejegyzéseiből, illetve magának Gellen Gergelynek az imittamott elejtett megjegyzéseiből kikövetkeztethetünk. Ezek szerint Gellen 1664. november 9-én született és 49 évesen, 1713. december 3-án halt meg „*szép csendes halál által*” – ahogy fia feljegyezte a kötet előzéklapjára. A belső címlapot követő leveleken „*Ez Könyvet Dicsero Strophak*” következnek, majd arra figyelmeztet a kézirat megalkotója, hogy Istenben kell bízni, a mennyhez fohászzkodni, mert a könyvecskében olvasható receptek mit sem érnek isteni gondviselés nélkül. A feltehetően mélyen vallásos Gellen Gergely bejegyez receptes könyvébe egy imádságot is, „*Az ki igen Nagy Betegségben vagyon, avagy az Korság kiuti arra valo Imadsag*”-ként.

²¹ Gellen 1680.

Az *Orvosságos könyv*be rendszerezve kerültek be a receptek: először az emberi „betegségekről való” előírásokat írta be Gellen, ezt követik a „*Lovak Betegségekről való orvosságok*”, majd annak leírása, hogy a „*Jövendő időnek állapotját*” a Hold járásából mi- ként lehet megismerni. A kéziratnak mintegy tíz levelén *Cisio* olvasható, majd az „*Erek vagasarul*” című fejezet. „*Következnek mas felek*” cím alatt megint recepteket jegyzett be Gellen Gergely (néhány levélen latinul), ezek azonban nem betegségek gyógyítására adnak tanácsokat, hanem különféle praktikákat, eljárásokat ismertetnek, például arra, „*Hogy senki ne lásson*”, „*Hogy ellenséged fellyen tüled*”, „*Hogy Jó szerencséd legyen*”, „*Hogy játékban nyerhess*”, „*Ha valami marhadat ellopjak*”, „*Hogy viz aradgyek*”, „*Ha akarod hogy minden kötis megoldgyék*”, „*Lakat meg nyillyék*”, „*Ha akarod, hogy kedveben légy*”, „*Ha valamidet ellopják*” stb. Figyelemre méltó Gellen más tintával írott bejegyzése e fejezet egy helyén: „*Ezekett és ezekben sokakott nem ugy irtam hogy ezt eszt el követném vagy követni akarnók hanem hogy ezek közül sok ottan-ottan szemem eleiben akadvan; jusson eszembe mely gyallo az emberi természet és az ördögnek milly sok ravassagi [...] vadnak*” – vallja a kézirat megalkotója, s ismét hitet tesz amellett, hogy „*...ha szükséged vagon, orvost menyben keres ot meg találod*” (117.). A kötetet végül tárgymutató zárja: „*TABLAI Az It valo Orvossagoknak*” címen, melyben betűrendben sorolja fel először az emberi betegségeket gyógyító recepteket (külön veszi a „*De Amore*” recepteket), aztán a *Füvek hasznairól* szóló recepteket veszi számba ugyancsak ábécérendben, s ezt követi a lóbetegségek tárgymutatója.

A véletlen szerencse úgy hozta, hogy Gellen Gergely *Orvosságos könyve* mellett a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézirattárába került fiának, Gellen Istvánnak az *Orvosságos könyve* is, melyet 1714 márciusában kezdett írni „*Mindenféle Nyavalakról Emberekk betegségekről*”.²² A 36 sűrűn teleírt levelet tartalmazó kis álló oktáv méretű kézirat kizárólag magyar nyelvű recepteket tartalmaz, s lehetőséget kínál arra, hogy egymást váltó két generáció, apa és fiú orvosságos könyvét összevessük olyan szempontból, hogy

²² Gellen 1714.

miként viszonyulnak egymáshoz, s hogy mennyit újít egy emberöltővel fiatalabb nemzedék az orvoslásban. Ami az első kérdést illeti: megállapíthatjuk, hogy a fiú nem az apja gyűjteményéből másolt át recepteket, jóllehet sok betegségre azonos kúrát jegyzett fel mind Gellen Gergely, mind Gellen István. Ha hasonlítanak is egymáshoz apa és fiú receptjei, Gellen István nem másolt az apja kéziratából, inkább az feltételezhető, hogy tudta apjától a recepteket, s maga szövegezte meg, mikor *Orvosságos könyvébe* beírta. Azt is megállapíthatjuk a két kézirat összevetése nyomán, hogy a fiú receptgyűjteménye szellemiségében egyáltalán nem mutat a korszerűsödés irányába, sőt, hangsúlyosabb szerepet kapnak Gellen István kéziratában az elhárító, megelőző mágikus eljárások leírásai. A kötetecske utolsó harmadát a mágikus praktikák leírásai foglalják el, s a kézirat kétharmadát kitöltő gyógyító receptek is – úgy tűnik – az apáénál jobban közelítenek a népi gyógyítás eljárásaihoz.

Apa és fiú receptes könyvének összevetése, de különösen az egymást követő századokból fennmaradt orvosló könyvek összehasonlító vizsgálata arra is választ ad a mai olvasónak, hogy melyek voltak azok a betegségek, amelyekkel nehezen, vagy egyáltalán nem tudott megbirkózni a népi gyógyászat. Az ilyen betegségekre rendszerint lényegesen több receptet gyűjtöttek össze az orvosságos könyvek leírói, mint más kórokra. Innen következtethetünk arra, például, hogy a hályog, vérhas, orbánc, torokgyík, hagymáz, veszett állat marása esetén mennyire tehetetlenül állt a betegséggel szemben a népi gyógyászat századokon át, mint ahogy az orvostudománynak is hosszú idő kellett ahhoz, hogy legyőzze ezeket a betegségeket.

Irodalom

BEJTE István

1595 *Fives könyv...* Discoridesnek és Mathiolusnak bölts írásokbul.

Nyomtatott nyomet Újvártt

BENEDEKI ENYEDI Ó. János

1801 *Falusi emberek patikája*. H. n. [Nagyszében–Kolozsvár]

FAZEKAS Mihály

1989 *Művei*. Bukarest.

GELLEN Gergely

1680 *Orvosságos könyv. Minden fele Nyavalyakrúl Emberekk es lovakk betegségekkrül Mehekrül, es az esztendonek holnapirül.* Irtam en Gellen Gergely Losoncz Városában Anno 1680. Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Mss. 679.

GELLEN István

1714 *Orvossagos könyv. Mindenfele Nyavalakrül Emberekk betegségekkrül.* Irtam én Gellen István Anno 1714 die 26 Marty. Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Mss 678.

HALÁSZNÉ ZELNIK Katalin (szerk.)

1992 *Gelencei orvosló könyvecske.* Kézirat a XVIII. századból. Lakitelek

HOFFMANN Gizella (szerk.)

1989 *Medicusi és borbélyi mesterség.* Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Kiadja a MTA Irodalomtudományi Intézete, h. n.

JOÓ János, Bágyi

1826a *A Testnek némely nyavallyairol valo probált orvosságok.* Kézirat. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Ms U 388/A.

1826b *A testnek fájdalmiról való jegyezgetések.* Kézirat. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Ms U 388/B.

MELIUS Péter

1978 *Herbárium.* Bukarest

NAGY Sándor

1819 *Házi Orvosságok melyek az Emberi testnek külömb külömb fele keppen nyavalyainak meg orvoslására nem tsak nemelly esmératesb Füvek belső es külső, hanem köz hasznai es rövideden egybe ekesztetve találatnak. Le iratott Nagy Sándor által Erdőhegyen die 4 mart 819.* Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Mss 1633.

NEDELINCZI VALYI Mihály

1759 *Házi orvos Sztórárotska az az betű szerént Magyarul Szolo orvos könyvecske irta Nedelinczi Valyi Mihály császári es Király Decretummal helyben hagyatott Botanikus Doktor. A Fő meltoságu Magyarokeréki Grof Erdődi Györgynek Magyar ország Fő Birájának es Arany Gyapjas Vitéz Urának Ő Excelentziájának Házi Orvosa.* 1759. Kézirat. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Ms U 1259 A.

OLÁH Andor

1986 „*Újhold, új király!*” A magyar népi orvosló élettrajza. Budapest.

PATIKAI Lukáts

1792 *Patikai Lukátsnak egy meglett, próbált és okos szántó-vető embernek Oktatásai a' lovaknak, szarvasmarháknak, juhoknak és sertéseknek betegségeiről 's azoknak gyógyításáról.* Budán

PÁPAI PÁRIZ Ferenc

1984 *Pax corporis.* Budapest

SCHRAM Ferenc

1983 *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768.* 1–3. k. Budapest

SEBES Pál

1836 *Cholérában orvosló mód.* Kézirat. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: MS U 729.

SZABÓ József

1805 [*Házi orvosságok.*] Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Mss 1761.

1830 *Házi patika vagy szükségben segítő orvosi könyvecske a nem orvosok számára...* Lutheritz Károly Frigyes után fordította és mind a városokon, mind a falukon való használhatáshoz alkalmazta. Kassa

TSEH M.

1979 *Lovakat orvosló könyv.* Budapest

VÁRADI István

1806 *Lovak nyavallyái ellen való orvosságok.* Kézirat. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Ms U 534/F.

VERSEGHY Ferenc

1807 *A hamar és ócsón gyógyító lóorvos...* Pest

ZAY Anna

1766 *ORVOS KÖNYV Mellyet Néhai tudos és igen híres DOCTOR MATHIOLUS Tseh nyelvre fordítottatott, 's bővítettett HERBÁRIUMÁBÓL a' Nyavallyáknak rende szerént Dantzkai keserves bujdosásában maga és gyermekei számokra öszve szedegettetett és Magyar nyelvre fordított Néhai T.N. VAY ÁDÁM Úram Árva Özvegye Tsömeri ZAY ANNA Mostan pedig Maga számára le-irattatott Mélt.s L.B. VESELÉNYI KATA 1766-dik Esztendőben.* Kézirat. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. Jelzete: MS T.Hq – 78a.

1979 *Herbárium 1718.* Folia Rákócziána 2. A bevezető tanulmányt Fazekas Árpád írta. Nyíregyháza [Hasonmás kiadás]

é. n. *Doctor Mathiolus Herbariuma.* Dantzkay bujdosásában Cseh nyelvből fordította Csömöri Zay Anna T. N. Vay Adám özvegye. Kézirat. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Ms U 1259 B.

- é. n. [*Házi orvosságok*] 19. század eleje. 20 f. Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Mss. 1775.
- 1983 "*Minden doktorságot csak ebből készítek.*" Szemelvények a 16–17. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből. Budapest
- é. n. [*Népi orvoslás*] 19. század. 8 l. Kézirat. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: MS U 2298.
- é. n. [*Orvosságos könyv*]. 18. sz. második fele. 108 l. Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Mss. 680.
- é. n. [*Orvosszerek*]. 18. század. 8 f. Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Mss. 3456.
- é. n. [*Receptek könyve*] 18. század vége. 263 l. Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Mss. 1793.
- 1787–1823 *Recept-könyv*. Latin és magyar nyelvű receptek. 157. Kézirat. Kolozsvár. Jelzete: MS U 311.